

Charles S. Peirce és Charles F. Hockett valenciagondolatának alapjai. Fejezetek a valenciakutatás történetéből¹

ERDÉLYI KIARA

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban a nyelvtudományban (is) használatos *valencia* terminus legkorábbi előfordulásait vizsgálom, azokat, amelyek a Lucien Tesnière (1893–1954) által fémjelzett valenciaelmélet előtt vagy azzal egy időben jelentek meg a nyelvészeti köztudatban. Céloom egyfelől a *valencia* terminus nyelvtudományban való „meghonosodásának”, másfelől az amerikai Charles S. Peirce (1839–1914) és Charles F. Hockett (1916–2000) valenciagondolatának bemutatása.

A tudománytörténeti háttér pontos feltárása azért lényeges, mert több munka szerint is először maga Tesnière kölcsönözte a *valencia* szakszót a kémiából („The term valency (Fr. *valence*) was introduced into linguistics by Lucien Tesnière. [...] He took the term valency from chemistry, in effect comparing words to atoms;”² továbbá: „A *valencia* elnevezés Tesnière-től származik, aki a kémiából vette át a terminust”³), ám bizonyíthatóan nem Tesnière volt az, aki a nyelvtudományban elsőként alkalmazta a szóban forgó műszót. A tág témakörön belül figyelmem azért éppen Charles S. Peirce és Charles F. Hockett munkáira irányult, mert a valenciakutatás történetével foglalkozó szakirodalomban kevésbé tárgyalják az amerikai kutatók szerepét,⁴ miközben – jelen tudásunk szerint – a *valencia* terminus első nyelvészeti értelemben vett alkalmazása egyikükhöz, név szerint Charles S. Peirce-höz köthető.

A tanulmány a *valencia* terminus (2.), illetőleg a valenciagondolat előtörténetének (3.) bemutatásával indul. Ezt követi a kérdéskör problematizálása, amely a szakirodalomból vett megállapításokon alapszik (4.,5.). Ezután fordított kronológiát alkalmazva előbb Charles F. Hockett (6.), majd Charles S. Peirce (7.) valenciagondolatának, illetve szerepének bemutatására vállalkozom. A tanulmány az eredmények összegzésével zárul (8.).

¹A tanulmány a huszonhatodik LingDok konferencián 2022. november 24-én elhangzott az „Üres hely” és „*valencia*” a 20. század horizontján. *Fejezetek a valenciakutatás történetéből* című előadás írott változata.

²Fischer: German-English Verb Valency, 40.

³Keszler (szerk.): Magyar grammatika, 358.

⁴Kivételt jelentenek: Askedal: Peirce and Valency Grammar, 1343–1348; Prezziórkowski: The origin of the valency metaphor in linguistics, 152–159.

2. A nyelvtudományi valencia

A *valencia* terminus (legalább) kettős szaktudományi beágyazottságú, egyrészt 'vegyérték', másrészt 'vonzatszerkezet, vonzati kapcsolat'⁵ jelentésben él. A kémiai terminológiából ismeretes vegyérték „egy 0-tól 8-ig terjedő szám, amely kifejezi valamely elemnek azt a tulajdonságát, hogy egy atomja hány hidrogénatomot tud lekötni vagy vegyületeiben helyettesíteni.”⁶ Lucien Tesnière (1893–1954) az 1959-ben megjelent *Éléments de syntaxe structurale* című posztumusz opuszában a *valence* terminussal már nem az atomok, hanem az igék kötőképességét mérte: „az ige olyan, mint egy horgas atom (*atome crochu*), amelynek több-kevesebb horga van, aszerint, hogy hány elemmel kapcsolódhatik.”⁷

3. A valenciagondolat rövid előtörténete

A nyelvtudományban a valencia-gondolat modern története a függőségi grammatikai képviselőjének, Lucien Tesnière-nek a munkásságával veszi kezdetét, ám az előzmények jóval mélyebbre nyúlnak vissza: az iskolai nyelvtanítás során (a hagyományos latintanításban) az igéket aszerint osztályozták, hogy igényelnek-e tárgyi bővítményt vagy sem, ennek alapjául pedig az az igékről kialakult tudás szolgált, hogy azok (valamilyen mértékben) képesek megszervezni saját nyelvi környezetüket.⁸ A skolasztikus filozófiát művelők körében is volt létjogosultsága az effajta igeszemléletnek, Petrus Helias (1100–1166 [?]) pap és filozófus már a XII. században följegyezte, hogy az ige a mondat központja, amely szabályoz és irányít.⁹ Később a XVIII. századi német grammatikus, Johann Werner Meier (1723–1789) *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre* (Leipzig: 1781) című munkája bizonyult mérföldkőnek e téren. Meier a mondatot tette a grammatika központi tárgyává. Szerinte a grammatikus elsődleges feladata a helyes mondatstruktúra létrehozása, amelyhez nélkülözhetetlen a mondatot alkotó elemek (szavak) természetének vizsgálata. Megállapította, hogy „a predikátum a mondat legfontosabb része, mert az egész mondat belőle fejlődik ki. Olyan, mint a tavasz telt rügye. Fejlődése során önmagából egy egész ágat hoz létre mellékágakkal és levelekkel...”¹⁰ Művében egyértékű („einseitig-unselbständig”), kétértékű („zweiseitig-unselbständig”) és háromértékű („dreiseitig-unselbständig”) predikátumokat különböztetett meg aszerint, hány dolog (mondatbeli elem) szükségeltetik ahhoz, hogy el tudjuk őket gondolni, így pl. egyértékű a *sitzen* 'ül vki' és a *gehen* 'megy vki'; kétértékű a *setzen* 'rak, tesz vki vmit' és a *legen* '(le)fektet, (el)helyez vki vmit'; háromértékű pedig a *beschuldigen* '(meg)vádol vki vkít vmivel' és az *lossprechen*

⁵ Bakos (szerk.): Idegen szavak és kifejezések szótára, 815.

⁶ Csábi – Pusztai (szerk.): Magyar értelmező kéziszótár.

⁷ Károly: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése, 170.

⁸ Ágel: Valenztheorie, 15.

⁹ Uo., 17–18.

¹⁰ Uo., 22.

'felment, feloldoz vki vkít vmi alól'.¹¹ A vegyértékgondolat „fossziliái” Brassai Sámuel (1797–1897) és Karl Bühler (1879–1963) munkáiban is megőrződtek: Brassait nyugodtan tekinthetjük a függőségi grammatika letéteményesének,¹² bolygó-hasonlatát pedig a Tesnière-féle atom-hasonlat elődjének,¹³ míg az üres hellyel rendelkező nyelvi egységek létét feltételező Bühler a modern valenciaelmélet közvetlen előfutáraként jegyezhető föl.¹⁴

4. A valenciametafora meghonosodásáról a szakirodalomban

Mind az angol, mind a magyar nyelvű szakirodalomban elterjedt az a nézet, hogy a *valence* kifejezést maga Tesnière kölcsönözte a kémiából, hogy azzal az igei régeneket kategorizálja:

The term valency (Fr. valence) was *introduced into linguistics* by Lucien Tesnière... He took the term valency from chemistry, in effect comparing words to atoms.¹⁵

Valency (n.) A term *introduced* by the French linguist Lucien Tesnière.¹⁶

A valencia elnevezés Tesnière-től *származik*, aki a kémiából vette át a terminust.¹⁷

Akadnak, akik óvatosabban fogalmazzák a valencia terminus nyelvtudományban való meghonosodása kapcsán, Tesnière szerepét pedig elsősorban tüzetesen kidolgozott valenciaelméletében, sajátos valenciafogalmában és elméletének messzemenő hatásában vélik felfedezni:

Valencián többnyire az ige vonzatmegkötő képességét értik. A problémakör először Tesnière strukturalista ihletettséggű szintaxiselméletében jelenik meg igazán alapos tanulmányozást igénylő kérdésként.¹⁸

Az egyértelmű 'valencia' terminust – a kémiából kölcsönözve – a mondat szintaktikai [sic!] elemzésébe Tesnière (1953, 1959) vezette be, ezért ténylegesen őt tekinthetjük a valenciaelmélet megalkotójának, de a gyökerek jóval mélyebbre nyúlnak.¹⁹

¹¹ Uo., 21–23.

¹² Imrényi: A magyar mondat viszonyhálózati modellje, 7.

¹³ Hegedűs: Vonzatok és választások, 58.

¹⁴ Ágel: Valenztheorie, 27.

¹⁵ Fischer: German-English Verb Valency, 40.

¹⁶ Crystal: A Dictionary of Linguistics and Phonetics.

¹⁷ Keszler (szerk.): Magyar grammatika, 358.

¹⁸ Forgács: A valenciaelmélet nyelvtörténeti..., 16.

¹⁹ Budai: A valenciafogalom kialakulása..., 5.

5. Tizenegy év, négy valenciakötést alkalmazó nyelvész

Van, aki Tesnière-t tartja ugyan a valenciaelmélet megalapozójának, de nem ő a valenciametafora egyetlen megalkotója, hiszen e téren Katsnel'son (1948), de Groot (1949) és Hockett (1958) munkája is figyelmet érdemel,²⁰ annál is inkább, mivel ezek mindegyike a Tesnière fő művének tekintett *Éléments de syntaxe structurale* (1959) előtt jelent meg.

Schubert 1987-es összefoglalójából tudjuk, hogy Hockett, de Groot és Katsnel'son már Tesnière-t megelőzően alkalmazhatta a kémiából kölcsönzött terminust:

Baum (1976: 32) mentions that Charles Hockett (1958: 249) uses the term „valence” apparently independently of Tesnière. Van Megen (1985: 170 n. 1) points to de Groot (1949: 111ff.), who used the term „syntactische valentie” before Tesnière, and Smereka (1986: 4) claims that Katsnel'son (1948) is the originator of the term. Indeed Katsnel'son 's (1948: 132) „sintaksičeskaja valentnost” is the earliest use of the term in linguistics I am aware of, but perhaps someone will find an earlier one.²¹

A (kissé bizonytalan) premissza a nyelvtudományi értelemben vett valencia terminus első írásbeli használatát egy orosz nyelvész, Solomon Davidovič Katsnel'son *O grammatičeskoj kategorii* (1948) című munkájához köti, ezért aztán a valenciametaforát a Szovjetunióban mindvégig Katsnel'sontól eredeztették.²²

Hiba lenne szemet hunyni afölött, hogy Tesnière már az 1930-as évektől kezdett dolgozni az *Éléments de syntaxe structurale*-on, tehát az orosz nyelvész munkájának megjelenésekor már majdnem húsz éve íródott a nagy mű, melynek „első megfogalmazása elkészült ugyan a 30-as évek végére, de a szerző újra és újra átdolgozta azt, egészen 1954-ben bekövetkezett haláláig.”²³ A hosszú évekig elhúzódó munkálkodás eredményeként 1959-ben posztumusz kötetként megjelent 690 oldalas mű zárófejezetében maga Tesnière állapította meg, hogy nyelvoktatási célzattal írt könyve még korántsem teljes. Talán az idegen nyelvek hiányos feldolgozására gondolhatott,²⁴ amikor a következő sorokat írta: „Sajnos, a munka terjedelmének ellenére igaz, hogy a szerző által bemutatni kívánt strukturális doktrínán alapuló tények siralmasan hiányosak”.²⁵ Az opusz „debütálását” előbb Tesnière lelkiismeretessége és tiszteletreméltó munkamorálja, később rossz egészségügyi állapota,²⁶ majd halála késleltette, így csak 1959-ben került a nyilvánosság elé.

Habár a valenciaelmélet az *Éléments de syntaxe structurale* megjelenése után válhatott világszerte ismertté, mégsem e munka lehetett az, amelyben először szerepelt a „valence” megnevezés régenskategorizáló értelemben: „Tesnière speaks about valency already in his *Esquisse*.”²⁷ Az *Esquisse d'une syntaxe structurale* (*A strukturális szintaxis vázlata*) az 1959-

²⁰ Preziórkowski: The origin of the valency metaphor in linguistics, 157.

²¹ Schubert: Metataxis, 26.

²² Preziórkowski: The origin of the valency metaphor in linguistics, 154.

²³ Swiggers: Aux Débuts de la syntaxe structurale, 209, 1. lábjegyzet.

²⁴ Károly: Tesnière szintaxisa, és a szintaxis néhány kérdése, 163.

²⁵ Tesnière: *Éléments de syntaxe structurale*, 661.

²⁶ Kahane – Osborne: Translators' introduction, xxxiv.

²⁷ Schubert: Metataxis. Contrastive Dependency Syntax for Machine Translation, 26.

ben megjelent mű vázlatát, áttekintését adja. „Tesnière teóriájának rövid összefoglalása, áttekintése az *Esquisse d'une syntaxe structurale* című 30 oldalas füzetkében található, amelyet 1953-ban adtak közre.”²⁸ Az *Esquisse* vázlat szerű, mindössze 30 oldalas, az *Éléments de syntaxe structurale* pedig – a maga 690 oldalával – valóban sokkal aprólékosabb, részleteiben kidolgozottabb munka. Ennélfogva nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Tesnière már a rövidke összefoglalóban használta a „valence” terminust.

A valenciakutatással foglalkozó (orosz, amerikai és holland) nyelvészek közül a legkorábban Katsnel'son (1948) lépett színre, aki a „sintaktičeskaja valentnost” megnevezéssel az egy mondatban található lexémák kombinációs lehetőségeit jelölte, e szemantikai potenciált pedig jelentésükből eredeztette.²⁹

A holland Albert Willem de Groot *Structurele syntaxis*ában (1949) a „syntactische valentie” kifejezést használta, amely nem csupán a lexémák, hanem más, nagyobb nyelvi konstrukciók között fennálló kapcsolat leírására is alkalmas, vagyis adekvát megnevezést kínál bármilyen szintaktikai reláció esetén.³⁰

A művek közül az egyik legismertebb az amerikai strukturalista, Charles F. Hockett (1958) neve által fémjelzett *A Course in Modern Linguistics* című tankönyv. Amint azt látni fogjuk, Hockett valencia fogalma (is) igen sajátos, az azonos terminushasználat ellenére alig korrelál a tesnière-i alapelvekkel.

6. Charles S. Hockett nyelvi „atom”-jai

Az amerikai deskriptív nyelvész, Charles F. Hockett rendszerében a valencia két típusát („positive” és „appositive”) különíti el, melyeket az ún. mély grammatika („deep grammar”) tárgykörébe utal. A felszíni szerkezet („surface grammar”) hidegen hagyja, számára nem a nyelvi konstrukciók felépítésbeli hasonlóságai érdekesek, hanem a felszíni egyezések ellenére a valenciakötés-módosulást előidéző többértelműség.³¹ Példamondataival éppen e jelenségre világít rá:

- (a1) *She's singing.*
- (b1) *She's running.*
- (a2) *She's singing a hymn.*
- (b2) *She's running the car.*

A felszíni grammatikában az (a1) és a (b1), valamint a (a2) és a (b2) mondatok (szerkezeti) felépítése között nincs különbség, így az volna logikus, ha valenciakötésük („valency tie”) is egyezne. A *to sing* 'énekel' és a *to run* 'fut' lexémák több közös vonással rendelkeznek, valenciájuk mégis eltérhet. Míg az (a1) és az (a2) példákban a *singing* és a nominativusi alak (*she*) között feszülő valenciakötés mindenkor egyezést mutat, tehát az accusativus jelenléte

²⁸ Swiggers: *Aux Débuts de la syntaxe structurale*, 209.

²⁹ Preziórkowski: *The origin of the valency metaphor in linguistics*, 154.

³⁰ Uo., 154.

³¹ Hockett: *A Course in Modern Linguistics*, 248–253.

nem befolyásolja számottevően az állítmány jelentését, addig a *running* lexéma tárgyi konstrukcióban teljesen más értelemmel bír, mint az egyvonzatos szerkezetben.³² Nyilvánvaló, hogy a *She's running 'Fut'* és a *She's running the car 'Üzemelteti az autót'* szerkezetekben a *running* jelentése nem ugyanaz, e szemantikai törésvonalat pedig – egyebek közt – a vonzatstruktúra egyértelműsíti. Mintha Pankovics éppen Hockett eszmefuttatásával kívánna diskurzusba elegyedni, amikor így fogalmaz: „Azt, hogy egy adott ige egyes jelentései mely vonzatokkal rendelkezzenek, az ige adott jelentésének jelentésszerkezete határozza meg. Megállapítható tehát, hogy az igék jelentéseinek különbségei mutatkoznak meg a vonzatstruktúrák különbségeiben.”³³ A *She's running* szintaktikai szerkezetben a *running 'fut'* jelentésben sosem rendelkezhet tárgyi vonzattal, hiszen a futás mint mozgásforma a 'futó személy / élőlény' és a 'hely, ahová valaki / valami fut' sematikus figurák kidolgozását kívánja meg;³⁴ ellenben a *She's running the car* példában az állítmány 'üzemeltet' jelentésben él, amely mindenkor tranzitív, a magyar nyelvben úgy, hogy tárgyragos noment igényel.

Hockett a pozitív valenciát elkülöníti az appozitív, más néven értelmezői valenciától. Pozitív valenciával az igék rendelkeznek, úgy, mint a kínai nyelvben kiterjedt jelentéshálózatú *kāi 'nyit'* ige, appozitív valenciája pedig az ún. szubsztituenseknek („substitutes”) vagy helyettesítőknek van. A két típus közötti különbség egyrészt a valenciával bíró egyed jellemvonásainak összességéből ered,³⁵ másrészt a valenciakitevőben, azaz a valenciaként megnevezett elem grammatikai sajátosságaiban keresendő. Amíg a pozitív valencia az ige melletti vonzat(ok)ra utal, addig az értelmezői valencia a szubsztituens antecedensét jelöli, így vajmi kevés köze van a kötött bővítményekhez.

Azt a szubsztituenset, mely általában antecedenssel használandó, anaforának nevezzük.³⁶ – A szövegben a koreferenciának két iránya van, az anaforikus és a kataforikus. A gyakran névmással vagy igealakkal kifejezett anaforikus utalás a szövegbeli korábbi említésre, az antecedensre utal [...], míg a kataforikus utalás a szövegben egy későbbi említésre (vagyis a posztcedensre – kiegészítés tőlem: E.K.) utal, és ahhoz kapcsolódva annak referensére.³⁷

Hockett tankönyvében a valencia kifejezéssel kapcsolatban csak az antecedens–anafora páros nyer említést, a posztcedens–katafora kettős már nem.

A helyettesítendő elem szófaja szerint a magyar nyelvben főnévi (*enyém, ez*), melléknévi (*efféle, ilyen*) vagy határozószói (*itt, sehogy*) névmásokat különböztetünk meg.³⁸ Hockett nem csupán a névmásokat tekinti helyettesítőknek, hanem a segédigei funkciójú *do*-t is. A magyarázat a következő sorokban található: a *John put on his hat, but Bill didn't* példában a

³² Uo., 250–251.

³³ Pankovics: Az ige jelentésének összefüggése az igei vonzatstruktúrával, 213.

³⁴ Tolcsvai (szerk.): Nyelvtan, 681–682.

³⁵ Hockett: A Course in Modern Linguistics, 246, 253.

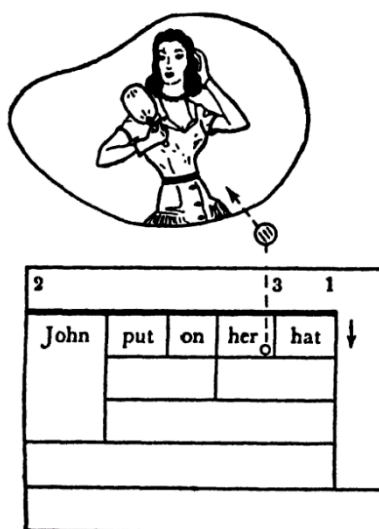
³⁶ Uo., 254.

³⁷ Tolcsvai Nagy (szerk.): Nyelvtan, 498–499.

³⁸ Keszler (szerk.): Magyar grammatika, 68.

he (a *his* lexémában) és a *do* (a *did* szóban) is szubsztituens, mivel a *he* John-ra, a *do* pedig a *put on his hat* cselekvésláncre utal.³⁹

Hockett rendszerében a valencia két eltérő szinten detektálható: egyrészt a mondat testes struktúrájában mint hangsor, másrészt pedig, ha a grammatikai konstrukcióban az ige vagy szubsztituens telítetlenül hagyja üres helyeit, a beszédnélküliség szférájában („non-speech environment”). Tételezzük fel, hogy két ember éppen egy autó felé sétál, és az egyik így szól: *Én vezetek*. Ez az egyszerű mondat nem tartalmaz olyan elemet, amely alkalmas volna a *vezet* ige accusativusaként funkcionálni,⁴⁰ márpedig a *vezet* ige megköveteli a tárgyi vonzatot. „A nyilatkozatokban gyakori hiány magyarázható azzal, hogy a szöveggörnyezetből / beszédhelyzetből már ismert vagy ismerhető elem implicit maradhat,”⁴¹ így a beszédnélküliség szférájába utalt *autó*-nak (a *vezet* tárgyi valenciája) nem kell megjelennie testesen a mondat grammatikai konstrukciójában.⁴² Mindez nemcsak a pozitív, hanem az appozitív valenciára is érvényes lehet, ugyanis a *John put on her hat* példában a *she* névmás

(mint a *her* szótöve) egyetlen lexémára sem referál a grammatikai szerkezetben, így valenciája a beszédnélküliség szférájában keresendő, lásd 1. ábra.

1. ábra A beszédnélküliség szférájába utalt appozitív valencia
Hockett (1958: 253–254) alapján

Világos, hogy Hockett a valencia terminust tágabb elméleti keretben definiálta, mint Tesnière, aki a „valence” megnevezéssel kizárólag az ige aktánsainak (vonzatainak) számát jelölte.

³⁹ Hockett: A Course in Modern Linguistics, 253.

⁴⁰ Uo., 248–249.

⁴¹ Keszler (szerk.): Magyar grammatika, 373.

⁴² Hockett: A Course in Modern Linguistics, 248–249.

7. A közös „ősmetafora”

A fentebb bemutatott valenciametaforákat akár függetleníthetnénk is egymástól, ám a szakirodalom igyekszik egy közös „ősmetaforá”-ra visszavezetni őket. A szálak a szemiotika „atyjához”, Charles S. Peirce-höz, és az ő *The Logic of Relatives* (1897) című tanulmányához vezetnek:

Az egymástól függetlennek vélt felfedezések végső soron mégsem voltak olyan függetlenek, a munkák legkorábbi, közös előzménye talán az amerikai filozófus és matematikus, Charles Sanders Peirce írásaiban keresendő.⁴³

Úgy hisszük, hogy (a Tesnière nevéhez kötődő – kiegészítés tőlem: E.K.) aktánsi szintaxis („actantial syntax”), peirce-i terminussal élve a relatívák szintaxisa („syntax of relative terms”) a *Logic of Relatives*-ban található sarkalatos teorémában gyökerezik.⁴⁴

Úgy tűnik, hogy a nyelvtudományi valencia és/vagy a függőségi grammatika historiográfiai áttekintésében nem említik Peirce-t, habár a relatívákról szóló munkájának nézőpontja meglepően hasonló Tesnière-éhez és másokéhoz.⁴⁵

Charles S. Peirce nagyívú, a relatívák („relatives”) logikájáról szóló tanulmányában (1897) a kémiai ismert „valency” terminus logikai, illetve nyelvtudományi alkalmazhatóságát hangsúlyozta: „the doctrine of valency is established for us in logic.”⁴⁶ Meglehet, hogy éppen e (közel) másfél sor a nyelvtudományi valencia terminus bölcsője, s az 1940-es évekbeli vonzat kutatásra jellemző „pezsgés” megindítója.

Peirce az ún. relatívákat („relatives” vagy „relational words”), más néven rémákat, az üres helyeik („blanks”) száma szerint kategorizálta, miként a kémiai atomokat osztályozták valenciaszámuk alapján:

A kémiai atom egészen olyan, mint a nyelvi kapcsolat vagy relatíva, hiszen meghatározott számú elvarratlan szállal („loose ends” – kiegészítés tőlem: E.K.) vagy telítetlen kötésekkel rendelkezik, melyek megfeleltethetők a relatívák üres helyeinek.⁴⁷

Minden jel arra mutat, hogy a valenciával rendelkező nyelvi kombinációk gondolata Peirce-től származik: „a nyelvi és a kémiai kombinációk közti hasonlóság figyelemre méltó abban a tekintetben, hogy minden nyelvi fogalom valenciával bír.”⁴⁸ A szerző előbb felveti, majd a relatívák osztályozásával egyszersmind reprezentálja a valenciadoktrína nyelvtudományi alkalmazásának (egy) módját.

A réma egyfelől egy teljes mondat (=medád), amelyből nem hiányzik semmi,⁴⁹ másfelől pedig olyan nyelvi egység, amely egy komplett mondat elemeinek eltávolításával hozható

⁴³ Preziórkowski: The origin of the valency metaphor in linguistics, 155.

⁴⁴ Paolucci: From Logic of Relatives to Cognitive Semiotics, 102.

⁴⁵ Askedal: Peirce and Valency Grammar, 1344.

⁴⁶ Peirce: The Logic of Relatives, 171.

⁴⁷ Uo., 169.

⁴⁸ Askedal: Peirce and Valency Grammar, 1345.

⁴⁹ Belucci: Analysis and decomposition in Peirce, 6.

létre. Ezen eltávolított tagok egykori pozícióját jelölő üres helyek tulajdonnevekkel („proper names”) tölthetők be, a kiegészítési módszer elvégzésével pedig új komplett mondatot kapunk.⁵⁰ A réma üres helyeit betöltő egyedet Peirce korrelatívának („correlates”, „relative terms”) nevezi.⁵¹ Ha a *God gives some good to every man* mondatból (=medád) eltávolítjuk az *every man* formulát, egy kiegészítendő konstrukció, vagyis réma (*God gives some good to _*) képződik. Mivel a logikai műveletben testesen megjelenő üres hely ez esetben betölthető valamilyen tulajdonnévvel – például a *Hamlet* –, az előbb még hiányos réma az eljárás végére – vagyis a *Hamlet* korrelatívával kiegészítve – komplett mondattá alakul: *God gives some good to Hamlet*.⁵² A relatívák csoportján belül a most bemutatott elemtípusokon kívül is létigével álló, ún. névszói kapcsolatok is akadnak, pl. *_ is either a brother, _ is moral*.⁵³ Eredeti példánkhoz visszatérve: a *God gives some good to every man* mondat különféleképpen analizálható, miképpen más és más eleme „iktatható ki.”⁵⁴

– gives – to –
 – gives some good to –
 – gives – to every man
 God gives – to –
 God gives some good to –
 God gives – to every man.

Mínt hogy Peirce a relatívákat egy 0-tól 3-ig terjedő skálán osztályozza, ugyanazon mondat elliptált összetevős változatai különféle altípusokba tartozhatnak:

0 = medád („medad” vagy „medadic relative”): Komplett mondat, melynek nincsenek üres helyei,⁵⁵ pl. *God gives some good to every man*.

1 = monád („monad” vagy „monadic relative”): Egy üres hellyel rendelkező nyelvi egység, pl. *God gives some good to _*⁵⁶, egy lehetséges kiegészítéssel: *God gives some good to Hamlet*. További példák: *_ is a man, man that is _, _'s manhood*.⁵⁷

2 = diád („dyad” vagy „dyadic relative”): Két üres hellyel rendelkező nyelvi egység. Pl. *God gives _ to _*⁵⁸ További példák: *_ is a lover of _, the loving by _ of _*.⁵⁹

3 = triád („triad”): Három üres hellyel rendelkező nyelvi egység, pl. *_ gives _ to _*.

⁵⁰ Uo., 5.

⁵¹ Paolucci: From Logic of Relatives to Cognitive Semiotics, 97.

⁵² Belucci: Analysis and decomposition in Peirce, 5.

⁵³ Peirce: The Logic of Relatives, 167; Askedal: Peirce and Valency Grammar, 1345.

⁵⁴ Belucci: Analysis and decomposition in Peirce, 6.

⁵⁵ Uo., 6.; Peirce: The Logic of Relatives, 167.

⁵⁶ Belucci: Analysis and decomposition in Peirce, 5–6.

⁵⁷ Peirce: The Logic of Relatives, 167.

⁵⁸ Belucci: Analysis and decomposition in Peirce, 5–6.

⁵⁹ Peirce: The Logic of Relatives, 167.

A medád, a monád, a diád és a triád ekvivalens bizonyos molekulákkal (= két vagy több elemből, atomból álló részecskék – kiegészítés tőlem: E.K.), illetve kémiai elemekkel: „a kémiai molekula a medáddal, vagyis a teljes mondattal azonos (...), a monád más monádokhoz hasonlóan a H, Li, Na, K, Cl, Br, I, Fl stb. kémiai elemekhez hasonló, a diád a Mg, Ca, O, S, Se stb. kémiai elemekkel mutat egyezést, míg a triád a B, Al, Zn, N, P stb. kémiai elemekkel feleltethető meg. Azt kell látnunk, hogy a tetrádok⁶⁰ fölösleges dolgok...⁶¹

Peirce teoretikus „ösvényét” követve azt is megtudhatjuk, hogy a *__ gives __ to__* triád az ammónia (NH₃) pontos mása, mivel a *gives to* ige nem más, mint egy három valenciájú nitrogén, amely három hidrogénatomot, vagyis három tulajdonnevet tud lekötni. A nitrogén és a hidrogén vegyületeként ammónia keletkezik, amely – Peirce szerint – egyenértékű a *John gives John to John* mondattal⁶² (lásd 2. ábra és 3. ábra):

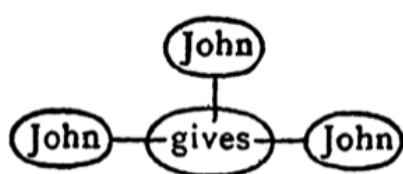

Fig. 1.

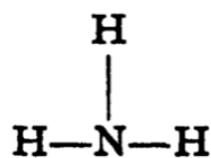

Fig. 2.

2. ábra A *John gives John to John* mondat ábrája Peirce (1897: 169) alapján

3. ábra A *John gives John to John* mondat mint ammónia (NH₃) Peirce (1897: 167) alapján

Néhány peirce-i értelemben vett relatíva (réma) és korrelátum összefüggést mutathat Tesnière igéivel és aktánsaival, ilyen a *__ loves __* relatíva, mivel a 'szeret' jelentésű „mag” olyan ige, melynek üres helyei egy alanyi és egy tárgyi szerepben álló tulajdonnévvel tölthetők ki, ezek pedig megfeleltethetők a Tesnière által meghatározott első (alanyi pozícióban lévő) és a második (tárgyi pozícióban lévő) aktánsnak, pl. ang. *Mary loves John*, fr. *Marie aime Jean* ('Mária szereti Jánost'). Az olasz Paolucci (*From Logic of Relatives to Cognitive Semiotics*, 2008) egyenesen úgy véli, a Peirce és a Tesnière által használt terminusok ekvivalenciahálózatba foglalhatók: az igei régens („verbal valence”) a relatívával („relative”), míg az aktáns („actant”) a korrelatívával („relative terms / correlates”) azonosítható.

Peirce hatása természetesen nem redukálható a valenciameforát alkalmazó nyelvészek körére. Bár az amerikai tudós impulzusa a most következő esetben nem lehet több feltételezésnél, bizonyíthatóan nem ő volt az egyetlen, aki a nyelvi egységek környezetében üres helyekről szólt. Karl Bühler *Sprachtheorie* (1934) című munkájában az ún. „Leerstelle” 'üres hely' kifejezést használta. Bühler szó szerinti megfogalmazása alapján

⁶⁰ Ezen elméleti keretben tetrádon a négy korrelatívával kiegészíthető relatívát kell értenünk.

⁶¹ Uo., 169.

⁶² Tény, hogy a mondat létrehozható, s nem éppen könnyű szerrel, de értelemmel is felruházható, ám egy valós nyelvi situációban ezen egyforma keresztnevekben bővelkedő megnyilvánulás zavarná a percepciót.

Egy bizonyos szóosztályba tartozó szavak egy vagy több helyet nyitnak maguk körül, amely(ek)et más szóosztályok elemeivel szükséges kitölteni.⁶³ [...] Az ilyen «üres helyek» száma jellemző az ige szintaktikai értékére („syntaktische Wertigkeit”), kapcsolódási értékére. Sok tekintetben hasonlít ez a kémiai elemek vegyértékéhez, annyiban is, hogy vannak elemek, melyek többféle vegyértékkel kapcsolódhatnak más elemekhez, akárcsak sok ige más-más jelentésben.⁶⁴

A latin *amare* 'szeret' igénél két kérdést szükséges feltennünk: „ki?” és „kit?”, vagyis azt mondhatjuk, hogy az *amare* mezejéhez két üres hely tartozik, amelyet meghatározott fajtájú lexémák tölthetnek be. A latin *albus* 'fehér' melléknév csak egy üres helyet igényel („ki?”), de azt is csak egy bizonyos fajtájú szó töltheti be.⁶⁵ A *kulcs* nomennek a tárgy használati területére vonatkozóan egy üres helye van, így a feladónak mindig közölnie kell, hogy a szóban forgó *kulcs* minek a kulcsa, mihez tartozik, ti. a házhoz, a nyaralóhoz, az autóhoz vagy a bőröndhöz. Az üres hely betöltése nélkülözhetetlen, hiszen a kulcsnak mindig egy meghatározott felhasználási területhez kell tartoznia,⁶⁶ ha ez elmarad, a megértési és megértetési folyamat nehézségekbe ütközhet.

8. Összegzés

A jelen munkában bemutatott szerzők a vonzat kutatás egyik legfontosabb terminushálózati modelljét alkották meg a XIX. és a XX. században. A kémiából kölcsönzött, eredetileg 'vegyérték' jelentésben élő *valencia* fogalom nyelvtudományba kerülése komplikáltabb és összetettebb jelenség annál, mint hogy minden kétséget kizáróan egyetlen személy – legyen az Tesnière vagy Peirce – tevékenységére vezethessük vissza. Jelen tudásunk szerint a nyelvtudományi „valency” terminus legkorábbi megjelenése az 1897-es esztendőhöz és Charles S. Peirce *The Logic of Relatives* című tanulmányához köthető. Amint azonban azt Peirce példája (is) jól illusztrálja, a valenciametafa és a valenciaelmélet distinkciója igencsak indokolt: nem kizárt, hogy Peirce a valenciametafa megalkotója, mégsem nevezhetjük a valenciaelmélet atyjának, hiszen e titulus az igéket „vegyértékük” szerint szisztematikus rendszerbe foglaló Lucien Tesnière-t illeti. Elképzelhető, hogy Peirce a nyelvtudományi valenciametafa „atyja”, ám a valenciaelméleté semmiképpen, mivel a kémiából kölcsönzött fogalmat egyetlen nyelvtudományi jelentőségű kategorizálási metódus során sem alkalmazta (kiváltképpen nem szisztematikusan). Rávilágított ugyan az atomok és a nyelvi elemek hasonlóságaira, a nyelvi kapcsolatok („relatives”) osztályozásával pedig szemléltette a valenciadoktrína nyelvtudományi alkalmazásának egyik lehetséges módját, ennek ellenére Peirce mégsem elméletalkotónak, sokkal inkább elméletihetőnek tekinthető.

⁶³ Bühler: Sprachtheorie, 173.

⁶⁴ Elekfi: Az igék szótári ábrázolásáról, 196.

⁶⁵ Lazicius Gyula: Bühler, Karl: Sprachtheorie, 375–376.

⁶⁶ Bühler: Sprachtheorie, 246.

Peirce 1897-ben pionírként tört utat a *valencia* terminustól mindaddig „érintetlen” nyelvtudományi közegben, arra azonban még nem adott választ, mi értendő nyelvtudományi valencián: talán éppen a nyelvi valencia értelmezését övező bizonytalanságok, az egyetemes, mindenki által elfogadott definíció hiánya vezetett az 1940-es és az 1950-es évekre jellemző teoretikus diverzitásához, többek közt az eltérő sajátosságokkal rendelkező valenciakitevőkhöz (vö. névmás, segédige, kötött bővítmény). Emellett aligha enyhíti a kérdés problematikuságát, hogy a közel egy időben tevékenykedő, ám különféle teoretikus háttérrel rendelkező korai terminushasználók más és más perspektívából érintették a nyelvi „vegyérték” tárgykörét. Amint láttuk, a XX. század derekán különös helyzet állt elő: tizenegy év (1948–1959) leforgása alatt (legalább) négy különböző nemzetiségű nyelvész közel egy időben vezette be a valencia terminust, ám azt eltérő módon interpretálták, és tették a szintaxis szerves részévé. Nem jelent megoldást a Tesnière előtti (vagy a vele egy időben jelentkező) valenciametáforák jelentőségének bagatellizálása vagy éppen túlértékelése sem: a legújabb „valenciafeltalálókról” és az egyre korábbi „valenciafeltalálásokról” szóló híradásokat érdemes kritikusan kezelni, illetve tudatosítani, hogy az egyes nyelvészek terminusértelmezése közötti átfedések olykor nehezen detektálhatók. Ha tehát a nyelvtudományban valenciával foglalkozunk, nem árt tisztázni, melyik valenciakitevőre gondolunk, s melyik teoretikus „ösvényen” barangolunk.

Szakirodalom

- Ágel, Vilmos: Valenztheorie. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2000.
- Askedal, John O.: Peirce and Valency Grammar = Balat, Michel – Deledalle-Rhoedes, Janice (eds.): Signs of Humanity Vol III. Berlin: Mouton de Gruyter, 1992, 1343–1348.
- Bakos Ferenc (szerk.): Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.
- Belucci, Francesco: Analysis and decomposition in Peirce, 2018. https://www.academia.edu/37911952/Analysis_and_decomposition_in_Peirce (letöltési idő: 2022.08.15.)
- Budai László: A valenciafogalom kialakulása, bővülése és a valenciakutatások problematikája = H. Varga Gyula (szerk.): Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről XXIII. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, 1996–1997, 5–44.
- Bühler, Karl: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Stuttgart – New York: Fischer, 1982 (Uni-Taschenbücher 1159; ungekürzter Neudruck der Ausgabe Jena: Fischer 1934).
- Crystal, David: A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell, 2008.
- Csábi Szilvia – Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar értelmező kéziszótár. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.
- Elekfi László: Az igék szótári ábrázolásáról = Ország László (szerk.): Szótártani tanulmányok. Budapest: Tankönyvkiadó, 1966, 183–214.
- Fischer, Klaus: German-English Verb Valency: A Contrastive Analysis. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1997.
- Forgács Tamás: A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései. (a Müncheneri Kódex Máté-evangéliumából készített igeosztárral szemléltetve). Szeged: Studia uraloaltaica, 1996.
- de Groot, Albert Willem: Structurele syntaxis. Den Haag: Servire, 1949.

- Hegedűs Rita: Vonzatok és választások (Adalékok a magyar vonzatok funkcionális vizsgálatához) = Hungarológiai Évkönyv 19(1), 2018, 55–73.
- Hockett, Charles F.: A Course in Modern Linguistics. New Delhi: Oxford & IBH Publishing Co., 1958.
- Imrényi András: A magyar mondat viszonyhálózati modellje. Doktori értekezés. Budapest: ELTE, 2011.
- Kahane, Sylvain – Osborne, Timothy: Translators' introduction: xxix–lxxiii. = Lucien Tesnière: *Éléments de syntaxe structurale*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company, 2015.
- Károly Sándor: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése = *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* I, 1963, 161–186.
- Katsnel'son, Solomon Davidovič: O grammatičeskoj kategorii: Vestnik Leningradskogo Universiteta (Serija istorii, jazyka i literatury) 2. 1948, 114–134.
- Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
- Laziczius Gyula: Bühler, Karl: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache = *Nyelvtudományi Közlemények* 49, 1935, 365–379.
- Pankovics Gergő: Az ige jelentésének összefüggése az igei vonzatstruktúrával = *Magyar Nyelvőr* 145, 2021, 211–246.
- Paolucci, Claudio: From Logic of Relatives to Cognitive Semiotics: On some unsuspected correspondences between Peirce and Structuralism = *Cognitive Semiotics* 3, 2008, 91–113.
- Peirce, Charles S.: The Logic of Relatives = *The Monist* VII (2), 1897, 161–217.
- Przepiórkowski, Adam: The origin of the valency metaphor in linguistics = *Linguisticæ Investigationes* 41(1), 2018, 152–159.
- Schubert, Klaus: *Metataxis. Contrastive Dependency Syntax for Machine Translation*. Dordrecht, Holland – Providence, RI: Foris, 1987.
- Swiggers, Pierre: Aux Débuts de la syntaxe structurale: Tesnière et la construction d'une syntaxe = *Linguistica* 34 (1), 1994, 209–219.
- Tesnière, Lucien: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck, 1959.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017.